

Granice rasy. Między nowym rasizmem a płynną rasologią

Abstrakt

We współczesnych dyskusjach na temat rasizmu mamy do czynienia z dwoma – rozumianymi często jako rywalizujące ze sobą – ujęciami: pierwsze to rasizm kulturowy, drugie to marksistowska problematyka rasizmu jako rezultatu sprzeczności o charakterze ekonomiczno-politycznym. Zgodnie z tym pierwszym (jego najnowsze konceptualizacje – nawiązujące do antyesencjalistycznych koncepcji kultury i tożsamości rozwijanych przez licznych autorów w ramach sporu o wielokulturowość w latach 90-tych ubiegłego wieku – znajdziemy w pracach Asha Amina czy Simona Weavera, ale też Zygmunta Baumana, np. w jego *Life in Fragments* [Bauman 1993] czy *Płynnym życiu* [Bauman 2007]) rasa to kategoria konstruowana w ramach złożonych procesów natury polityczno-historyczno-kulturowych. Perspektywa marksistowska w znacznym stopniu rozwijana jest w ramach krytyki tej pierwszej orientacji (chodzi tu w głównej mierze o koncepcję Edny Bonacich, Erica Hobsbawma czy Jamesa Blauta). W jej myśl, wszelkie „dyskursywne strategie urasowania”, o których mówi teoria rasizmu kulturowego (prowadzące do arbitralnej produkcji „kozłów ofiarnych”) stanowią odzwierciedlenie, a ściślej – fasadę – mechanizmów działających w bazie, w sferze produkcji: wyzysku robotników w wyniku kapitalistycznego parcia do minimalizacji kosztów pracy, możliwemu dzięki istnieniu „rezerwowej armii kapitału” (wieś podczas rewolucji przemysłowej opisywanej przez Marksa czy tania siła robocza w koloniach, w państwach peryferyjnych oraz w obrębie postnarodowych społeczeństw obywatelsko-imigranckich [Europa Zachodnia] w analizach marksistów, post- i neomarksistów 20-wiecznych i współczesnych). Główne pytanie, które zostanie zadane w niniejszym artykule dotyczy możliwości zaproponowania ujęcie łączącego, syntetyzującego ze sobą te dwa powyższe, gdzie rasizm będzie definiowany jako wspólny motyw przewijający się w licznych rasistowskich zjawiskach – konkretnych, historycznych narracjach i praktykach. Konieczne jest odwołanie się do konceptualizacji unikającej zarówno „upłynnienia” problemu rasizmu, sprowadzenia go do zbioru niestabilnych napięć między pozycjami społeczno-dyskursywnymi, typowego dla ujęć (post) modernistycznych, jak i instrumentalizacji różnic etnicznych i kulturowych w poszukiwaniu „podmiotu emancypacji”, możliwości eliminacji ekonomicznego wyzysku oraz dróg do postkolonialnego „narodowego wyzwolenia”. Strategia ta może okazać się owocnym zabiegiem zmierzającym do rozpoczęcia właściwej, wolnej z jednej strony od uproszczeń, a z drugiej od tworzenia zbyt pospiesznych analogii, refleksji nad współczesnymi tendencjami rasistowskimi.

Słowa kluczowe: rasa, rasologia, rasizm kulturowy, rasizm biologiczny, antyrasizm, marksizm.

Beyond race. Between racism and fluid raciology

Abstract

Current debates about racism seem to be dominated by two main approaches: theory of cultural racism and the Marxist problematization of racism as a result of contradictions in economic and political spheres. The most recent conceptualization of the first orientation build on anti-essentialist notion of culture and identity developed by a number of authors disputing the problem of multiculturalism in the 1990s. One can refer to researchers such as Zygmunt Bauman, Ash Amin and Simon Weaver as representatives of this approach suggesting that race is a category constructed as the consequence of complex political and historical-cultural processes. Marxist perspective should be understood to a large extent as a criticism of the first orientation. Adherents of this camp (Edna Bonacich, Eric Hobsbawm or James Blaut) argue that all the „discursive strategies of racialization” analyzed within the cultural racism paradigm are a reflection of – or, more precisely: the façade hiding – more basic mechanisms in the sphere of production and productive relations (economic base): the exploitation of labor as a consequence of the capitalist pressure to minimize costs and maximize capital accumulation, made possible thanks to the existence (and maintenance) of „reserve army of labor” (displaced residents of villages during the industrial revolution as described by Marx; and cheap labor in the colonial plantation-slavery system and in peripheral zones and within post-national civic-immigrant societies of the contemporary world-system). I would like to emphasize a need to provide an approach combining, synthesizing together the two above theories where racism would be defined as a common thread of racist phenomena in concrete, historical narratives and practices. It is necessary to avoid both the „liquidation,, of the problem of racism, reducing it to a set of elusive tensions between social and discursive positions on one hand, and translating it exclusively (while looking for a „subject of emancipation”, ways to end the economic exploitation and complete the process of „national liberation”) onto the domain of instrumentalization of ethnic and cultural differences – on the other hand. This strategy may prove fruitful in reflections on contemporary racist tendencies avoiding oversimplifications on one hand and too hasty analogies – on the other.

Key words: race, raciology, cultural racism, biological racism, anti-racism, Marxism.

Bezrasowe teorie społeczne

We współczesnych dyskursach na temat rasizmu mamy do czynienia z dwoma – rozumianymi często jako konkurencyjne – ujęciami: pierwsze to teoria konstruktywistyczna, drugie to marksistowskie ujęcie rasizmu jako konsekwencja sprzeczności natury ekonomiczno-politycznej. Zgodnie z tą pierwszą perspektywą rasa jest kategorią „wytwarzaną”, konstruowaną w ramach złożonych procesów natury polityczno-kulturowych dokonujących się w danym czasie i w określonych okolicznościach. U podłoża tej orientacji tkwi dokonana w drugiej połowie 20. wieku „delegitymizacja” pojęcia rasy jako kategorii nieprecyzyjnej, nieścislej, nieadekwatnej, jeśli chodzi o opis rzeczywistości oraz relacji społecznych, co uniemożliwia posługiwanie się nim w dyskursie naukowym. Badacze doszli do wniosku o nienaukowym charakterze idei rasy, różnic rasowych, tożsamości rasowej itd. przede wszystkim dzięki zakwestionowaniu zasadności podziału społeczeństw ludzkich według cech genetycznych, uznawanych do tej pory za decydujące o przynależności danej jednostki do określonej, zdefiniowanej biologicznie, grupy. Fundamentalne badania w tej dziedzinie przeprowadzone zostały przez Richarda Lewontina i ogłoszone przez niego po raz pierwszy w słynnym artykule opublikowanym w roczniku „*Evolutionary Biology*” z 1972 roku (Lewontin 1972; Lewontin 1974). Jak referowała wynik tych dyskusji Amy Gutmann w jednym ze swoich, „założycielskich” dla nurtu konstruktywistycznego, tekstów (Gutmann 1996²⁹):

„Z wyliczeń przeprowadzonych przez naukowców wynika, że średnia wartość zróżnicowania genetycznego pomiędzy dwiema losowo wybranymi jednostkami wynosi 0,2 procenta całkowitego materiału genetycznego. 85 procent tej różnorodności występuje pomiędzy członkami tej samej grupy, 9 z pozostałych 15 procent ma charakter etnicznych lub lingwistycznych różnic międzygrupowych, a 6 procent dotyczy grup bardziej oddalonych od siebie pod względem geograficznym, na przykład Europejczyków i Azjatów. Jeśli Europejczyków i Azjatów uznamy za odrębne rasy, wówczas ich »rasowość« wyznaczona byłaby przez 0,012–0,00012 procent ich różnic genetycznych. Różnice te mają niewielkie znaczenie naukowe lub są go w ogóle pozbawione” (Gutmann 1996: 301)³⁰.

Zdaniem Gutmann rasa jest „fikcją funkcjonującą jako fakt naukowy”, która prowadzi do groźnych pod względem moralnym i politycznym konsekwencji. Nie oznacza to, że należy w ogóle zrezygnować z kategorii rasy, szczególnie w badaniach społecznych, które

---

²⁹ Tekst opublikowany również jako rozdział książki w: Appiah, Gutmann 1996.

³⁰ Gutmann odwołuje się do następujących publikacji źródłowych i omówień na ten temat: Shreeve 1994; Wills 1994; Diamond 1994; Cavalli-Sforza, Menozzi, Piazza 1994.

powinny dotyczyć zjawisk takich jak dyskryminacja (pozbawianie praw oraz swobód) i nierówności o rasistowskim podłożu czy też racjonalizacja i usprawiedliwianie przemocy w imię „czystości rasy”. „Świadomość rasy” – pozwalająca projektować skuteczniejsze programy nastawione na zmaganie się z niesprawiedliwością społeczną na przykład w państwach takich jak USA, głęboko podzielonych pod względem etnicznym – ma mieć jednak charakter „kontyngentny”, podkreślający przygodność i przypadkowość cech decydujących o różnicach międzyludzkich (Gutmann 1996: 335-336). „Świadomość koloru” zastępująca „świadomość rasy” pojętej biologicznie i esencjalistycznie – a skupiającej się w rzeczywistości na fenotypowych (takich jak rysy twarzy czy kolor skóry) różnicach między ludźmi – nie oznacza zastąpienia redukcjonizmu i determinizmu przez „woluntaryzm” i dowolność. „Rasa skonstruowana” również jest narzucana jednostkom i rzadko może być w ich przypadku przedmiotem wyboru. Ważne jest jednak, aby rozpoznanie tego rodzaju mechanizmu identyfikacji nie prowadziło do koncepcji „autentycznych tożsamości” podkreślających fakt przynależności jednostki do takiej czy innej grupy. Gutmann zamiast idei świadomości rasy opartej na autentyczności opowiada się za rozwiązaniami dotyczącymi relacji międzyludzkich (oraz wypływających z nich zobowiązań) bazującymi na zasadach sprawiedliwości jako bezstronności, w myśl której każda osoba powinna czynić w sposób bezstronny (szczerze i odrzucając uprzedzenia) oraz proporcjonalny do jej możliwości to, co jest niezbędne w celu przezwyciężenia niesprawiedliwości o podłożu rasowym (Gutmann 1996: 338-339). W takim ujęciu zobowiązania na przykład Afroamerykanów oraz białych mieszkańców USA są odmienne, jednak nie można ich uporządkować hierarchicznie (jako mniej lub bardziej ważne, wartościowe, duże itd.). Świadoma na różnice rasowe (kolorowe) sprawiedliwość jako bezstronność nie wymaga od żadnej jednostki specjalnej lojalności wobec członków tej samej grupy etnicznej, rasowej (ale i klasowej, płciowej itd.), co ona. Tym, co sprawia, że dana osoba wymaga troski czy obrony jest jej upośledzenie i krzywda, którą ją dotknęła, a nie przynależność związana z określoną grupową tożsamością (Gutmann 1996: 341). Tak ujęte specjalne zobowiązania wobec innych, słabszych – zgodnie z ideą liberalnego indywidualizmu – mają wyłącznie negatywny charakter:

„Ci z nas, którzy zdobyli w sposób niesprawiedliwy jakąś korzyść w przeszłości lub nabędą ją w ten sposób w przyszłości – jeśli nie uczynimy niczego, żeby cokolwiek w tej materii uległo zmianie – mają specjalne zobowiązania wypływające z ogólnej zasady nakazującej czynienie tego, co niezbędne w celu niesienia pomocy innym. Zobowiązania tego rodzaju posiadamy nie dlatego, że dążymy do tego, aby być uprzywilejowanymi w

sposób niesprawiedliwy, ale dlatego, że już byliśmy lub wciąż jesteśmy niesprawiedliwie uprzywilejowani” (Gutmann 1996: 342).

Marksistowskie analizy rasy i rasizmu z jednej strony oferują rozwinięcie i kontynuację podejścia związanego z orientacją konstruktywistyczną, a z drugiej stanowią jego krytykę. Autorzy reprezentujący ten nurt również odrzucają ideę esencjalistycznych, biologicznych źródeł rasy jako kategorii służącej do opisu zjawisk społecznych. Jednak ich zdaniem wszelkie „konstrukcje rasistowskie” prowadzące do niesprawiedliwości, „rasistowskiej paranoi” czy arbitralnej „produkcji” kozłów ofiarnych należy powiązać przede wszystkim z mechanizmami natury ekonomicznej, spośród których najważniejszą rolę odgrywa wyzysk robotników w wyniku kapitalistycznego parcia do minimalizacji kosztów pracy, możliwy dzięki istnieniu „rezerwowej armii kapitału” (mieszkańcy wsi podczas rewolucji przemysłowej opisywanej przez Marksa czy tania siła robocza w koloniach i w państwach peryferyjnych przedstawiana przez marksistów oraz 20-wiecznych i współczesnych post- oraz neomarksistów). Oczywiście w obrębie niniejszego tekstu nie ma możliwości ani przedstawienia szczegółowej marksistowskiej teorii rasy i rasizmu (o ile przedsięwzięcie takie w ogóle jest możliwe do zrealizowania), ani omówienia różnic w koncepcjach poszczególnych reprezentantów tej orientacji, zarówno jeśli chodzi o treść tych analiz (przyjmowane przesłanki oraz formułowane tezy, twierdzenia i wnioski), jak i ich podstawy metodologiczne (wyznaczające podziały między poszczególnymi odmianami marksizmu)³¹. W celu prezentacji głównych, charakterystycznych elementów tej orientacji powołuję się na inspirującą, syntetyczną pracę Edny Bonacich, w której – zgodnie z deklaracją autorki – miało zostać wykazane, że analiza klasowa gwarantuje najbardziej owocne podejście do problemu etniczności i rasy (Bonacich 1980). Swoje stanowisko Bonacich buduje w opozycji do ujęcia zwanego przez nią prymordialistycznym, gdzie kategorie takie jak rasa czy etniczność zostają wykluczone np. z dyskursu socjologicznego z uwagi na ich „komunistyczno-tradycjonalistyczny”, przed-nowoczesny charakter (miały one zniknąć jako źródła tożsamości i relacji społecznych – a zatem również jako przedmiot analizy w ramach nauk społecznych – wraz z zakończeniem procesu modernizacji) (Bonacich 1980: 9-10). Zdaniem Bonacich dzięki ujęciu klasowemu podkreślony zostaje fakt, że więzi czy ruchy etniczne mają z jednej strony polityczny (a nie biologiczny, związany z ideą natury ludzkiej) charakter, a jednocześnie ich podstawą są materialne zasady związane ze stosunkami produkcji (Bonacich 1980: 12). Jednocześnie w ramach tego podejścia nie

---

³¹ Mapę marksistowskich ujęć tej problematyki znajdziemy w: Solomos 1986. Patrz także: Miles 1984; Solomos, Schuster 2002.

następuje zastąpienie badań nad solidarnością etniczną przez zwrócenie uwagi na solidarność klasową. Jej celem jest uwzględnienie obydwu tych czynników afiliacji jako niezwykle istotnych w przypadku społeczeństw kapitalistycznych (etniczne [wertykalne] formy solidarności rozumiane są tutaj jako przecinające, krzyżujące się z formami klasowymi [horyzontalnymi]) (Bonacich 1980: 9)³². Bonacich przedstawia pięć typów (modeli) relacji ustanawianych w konsekwencji nakładania się na siebie czynników solidarności klasowej i etnicznej, wraz z odpowiadającymi im klasowymi teoriami etniczności (narodowości, ras i plemienności³³): wytwarzanie narodu, bezwzględny wyzysk, podzielony rynek pracy, mniejszości aspirujące oraz wyzwolenie narodowe (Bonacich 1980: 12)³⁴.

Jednym z najsłynniejszych autorów rozwijających model wytwarzania narodu jest Eric Hobsbawm (Hobsbawm 1977)³⁵ (Bonacich wspomina przy tej okazji również o tekście Lenina „Imperializm jako najwyższe stadium kapitalizmu” z 1916 roku). Według tej koncepcji naród należy traktować jako „produkt” usiłowań kapitalistów zmierzających do integracji rynku oraz sił wytwórczych, które mogą prowadzić (jak stało się to na przełomie 19. i 20. wieku) do polaryzacji i konfliktów na arenie międzynarodowej (dotyczących interesów burżuazji – przedstawiciele proletariatu poszczególnych krajów nie przejawiają wobec siebie nastawienia nacjonalistycznego) (Bonacich 1980: 12 [rys. 2; wykres A], 13).

Model bezwzględnego wyzysku jest reprezentowany przez autorów takich jak Oliver Cox (Cox 1948), Robert Allen (Allen 1970), Robert Blauner (Blauner 1972; Blauner 2001) czy Paul Baran i Paul Sweezy (Baran, Sweezy 1966 [patrz także: Baran, Sweezy 1968]). Bonacich uznaje tę koncepcję za najbardziej rozpowszechnione ujęcie relacji między klasą a etnicznością (rasą, narodem). W jego myśl nacjonalizm dotyczy postaw klasy robotniczej, która jest wewnętrznie podzielona i skonfliktowana na skutek dążeń burżuazji („ciemnoskóry” proletariat staje się obiektem opresji rasistowskiej ze strony przedstawicieli „białego” [„swojskiego” dla kapitalistów] proletariatu). Podział ten – dotyczący zarówno gospodarki krajowej, jak i międzynarodowego rynku pracy (gdzie jest wynikiem imperializmu) – sprzyja większym zyskom, ponieważ dzięki niemu jedna z grup proletariatu

---

³² Artykuł Bonacich jest częścią jej projektu, którego celem było sformułowanie teorii „podzielonego rynku pracy” (*Split Labor Market*) jako głównego źródła antagonizmów społecznych i klasowych (patrz: Bonacich 1972; Bonacich 1976; Bonacich 1979; Armbruster-Sandoval, Bank Muñoz, Reese 2008).

³³ Bonacich, traktuje te kategorie jako zamienne (jeśli chodzi o strukturę argumentacji w ramach proponowanego przez nią ujęcia) – patrz: Bonacich 1980: 9.

³⁴ Bonacich podkreśla, że tych pięć modeli nie wyczerpuje wszystkich kombinacji i propozycji teoretycznych dotyczących relacji między etnicznością a klasowością – należy je raczej traktować jako ilustrację różnorodności problemów, które można w ich obrębie poruszać. Próbę zintegrowanej koncepcji klasowego ujęcia problem etniczności (narodowości, rasowości) w tekście Bonacich obrazuje rysunek 3 (Bonacich 1980: 17).

³⁵ Hobsbawm rozwinął tę koncepcję między innymi w: Hobsbawm 1990 (patrz także: Hobsbawm 2010).

(imigranci w kraju, ludność rdzenna w koloniach) może otrzymywać niższe wynagrodzenie, a jej ewentualny bunt jest kontrolowany przez „policyjny” nadzór zapewniany przez lepiej opłacanych, „białych” robotników (Bonacich 1980: 12 [rys. 2, wykres B], 13-14).

Zgodnie z modelem podzielonego rynku pracy (Edna Bonacich, William Wilson [Wilson 1978]³⁶) centralnym problemem jest rywalizacja między grupami robotników. Ruchy nacjonalistyczne i rasistowskie przestają być tu rozumiane jak „produkty” burżuazji. Robotnicy ze słabszych, mniej zasobnych państw stają się „tanią siłą roboczą”, wywołując tym samym postawy rasistowskie ze strony rodzimego proletariatu wobec proletariatu obcego, mające na celu ograniczenie temu drugiemu dostępu do tego rodzaju zmniejszania kosztów produkcji. W przeciwieństwie do modelu bezwzględnego wyzysku krajowa klasa robotnicza jest tu przedstawiona jako skonfliktowana z krajową burżuazją (nie istnieje nacjonalizm łączący ją z kapitałem) z uwagi na odrębne dążenia wobec proletariatu kolonialnego lub imigranckiego (kapitałiści pragną wyzysku „obcego” proletariatu, przedstawiciele krajowej klasy robotniczej starają się nie dopuścić do tego, ponieważ w przeciwnym razie ich zarobki spadną) (Bonacich 1980: 12 [rys. 2, wykres C], 14).

W obrębie podejścia określonego jako mniejszości aspirujące (reprezentanci tego modelu to: Hubert Blalock [Blalock 1967], Gary Hamilton [Hamilton 1978], Irwin Rinder [Rinder 1958-1959], Barton Benedict [Benedict 1968], Abram Leon [Leon 1946; Leon 1950], Martin Oppenheimer [Oppenheimer 1974], Edna Bonacich [Bonacich 1973]) badane są zjawiska związane z funkcjonowaniem grup mniejszościowych, które dzięki swojej specjalizacji zdobywają status drobnej burżuazji. Mogą to być na przykład społeczności, które tego rodzaju sukces zawdzięczają burżuazji i jej interesom (stanowiąc bufor bezpieczeństwa przed antysystemową działalnością „własnego”, rdzennego proletariatu) lub też mogą one powstawać w wyniku udanych procesów wewnętrznej, oddolnej emancypacji będącej efektem udanej – zdobytej dzięki wysokiej mobilizacji – akumulacji kapitału. Możliwe scenariusze rozwoju relacji między rasą a klasą w ramach tego modelu („najobfitszego” ze wszystkich pod tym względem) przedstawiają poszczególne strzałki na wykresie zamieszczonym w tekście E. Bonacich (Bonacich 1980: 13 [rys. 2, wykres D]): rasizmy ze strony burżuazji lub burżuazji i proletariatu jednej grupy etnicznej skierowane przeciwko burżuazji „obcej”, rasizm proletariatu rdzennego przeciwko proletariatowi obcemu, wreszcie nacjonalistyczna mobilizacja obcej grupy etnicznej w celu podtrzymania

---

³⁶ Koncepcję Wilsonsa można jednocześnie traktować jako próbę połączenia modelu podzielonego rynku pracy z modelem bezwzględnego wyzysku (patrz: Bonacich 1980: 22, przypis 11).

więzi i reprodukcji społecznej statusu „aspirującej mniejszości” (Bonacich 1980: 15; patrz także; Zenner 1991).

Model wyzwolenia narodowego, wypracowany w obrębie koncepcji między innymi Lenina (Lenin 1939)³⁷, Erica Hobsbawma (Hobsbawm 1977)³⁸, Johna Leggetta (Leggett 1968) oraz Jamesa Geschwendera (Geschwender 1978) dotyczy roszczeń grup podlegających wyzyskowi ze strony kapitalizmu działającego na skalę ogólnoswiatową. Jedno z najważniejszych pytań, które jest tu zadane, dotyczy zasadności reakcji na wyzysk i dominację (np. kolonialną) w postaci wykształcania się idei narodu wraz z idącym za tym nacjonalizmem. Faza „wytwarzania narodu” uznawana jest tu za niezbędną do wkroczenia na drogę rozwoju i wydostania się spod zależności kapitalistycznej (dzięki procesowi socjalistycznej rewolucji społecznej). Z drugiej strony jednak nacjonalizm np. w państwach Trzeciego świata może stanowić wyraz interesów tamtejszej burżuazji, w wyniku czego pojawiają się tu zjawiska znane z modelu pierwszego.

Ostatni model zaprezentowany przez Bonacich odsyła nas do najważniejszego przesunięcia teoretyczno-paradygmatycznego w krytycznych analizach i badaniach związków między rasą i klasą – przekonania o prymacie aspektu globalno-strukturalnego (perspektywa teorii zależności oraz systemów-światów [Amin 1973; Amin 1976; Bettelheim 1970; Burawoy 1976; Burawoy 1981; Castells 1975; Petras 1980; Portes 1978; Frank 1967; Frank 1969; Balibar, Wallerstein 1988; Balibar, Wallerstein 1991; patrz także: Turowski 2009a; Turowski 2009b) nad lokalnym (z państwem narodowym jako jednostką analizy), ale z jednoczesnym uwzględnieniem „lokalizacji” badanych tu zjawisk, odzwierciedlającej przenoszenie mechanizmów obowiązujących na arenie międzynarodowej (relacja między „pierwszym” a „trzecim” światem) do logiki wewnątrzpaństwowych i mikrospołecznych relacji skutkujących wytwarzaniem konfliktów, a także sposobów radzenia sobie z nimi (relacja między „obywatelami” a „imigrantami” – między „pierwszym” a „czwartym” światem).

Rewaloryzacja „rasy”? Rasizm kulturowy

---

³⁷ Bonacich odwołuje się w tym przypadku do takich tekstów Lenina jak „Pierwotny szkic tezy w kwestii narodowej i kolonialnej”, „O prawie narodów do samostanowienia”, „W związku z zagadnieniem narodowości” oraz „Uwagi krytyczne w kwestii narodowej”.

³⁸ Patrz także: przypis 7 powyżej.

W niniejszej części tekstu przedstawione zostaną kluczowe dylematy związane z pojęciem rasy, pojawiające się w ramach prób przekroczenia delegitymizacji i krytyki tej kategorii, tak jak zostały one przedstawione powyżej.

Koncepcję rasizmu kulturowego można do pewnego stopnia uznać za konsekwencję omówionego powyżej „konstruktywistycznego zwrotu” w definiowaniu rasy. Związana jest ona ponadto z mającymi rodowód w latach 90. ubiegłego wieku dyskusjami na temat praw mniejszości kulturowych oraz wielokulturowego obywatelstwa, gdzie również w ramach krytyki „polityki tożsamości” oraz kulturalizmu (rozumianego jako przeciwstawianie się próbom upolitycznienia kultury i kulturalizacji polityki) przedstawiono argumentację o antyesencjalistycznej, konstruktywistycznej naturze kategorii takich jak naród, etniczność, rasa, a także sama kultura³⁹. Stanowisko to znalazło swój szczytowy wyraz w serii publikacji autorstwa Paula Gilroya dotyczących tożsamości politycznej i kulturowej Afroamerykanów oraz Afroeuropejczyków (analizy Gilroya, żyjącego w Wielkiej Brytanii potomka imigrantów z Gujany – byłej Gujany Brytyjskiej – dotyczyły pierwotnie rasizmu w Anglii) (Gilroy 1987; Gilroy 1993; Gilroy 2000), a przede wszystkim w jego manifestie *Race Ends Here* z 1998 roku, opublikowanym we wpływowym czasopiśmie „Ethnic and Racial Studies” (Gilroy 1998), w którym zwrócił on uwagę na dialektykę „końca rasy” oraz jednocześnie nieśmiertelności (a przynajmniej nadzwyczajnej żywotności) rasizmu, który często podsycają sami aktywiści ruchów antyrasistowskich, nieświadomi dyskursywnego, konstruktywistycznego charakteru różnic rasowych. Gilroy również wprowadził i upowszechnił pojęcie rasologii jako kategorii opisującej czy odnoszącej się do „wszelkich esencjalizujących i redukcjonistycznych sposobów myślenia (na temat rasy) mających swoje źródła zarówno w biologii, jak i kulturze” (Gilroy 2000: 72).

Jeden z najnowszych wariantów kulturalistyczno-konstruktywistycznego nastawienia w myśleniu o rasie to koncepcja „płynnego rasizmu”. „Płynność” w przypadku tego dyskursu rasologicznego prowadzi do „terminologicznej eliminacji” („upłynnienie” – płynna rasologia to brak rasologii) – przynajmniej na poziomie deklaracji. Ideę tę rozwija od kilku lat głównie Simon Weaver (Weaver 2010a; Weaver 2010b; Weaver 2011)⁴⁰, przede wszystkim w

---

³⁹ Omówienie różnic w poszczególnych ujęciach „kulturowego rasizmu”, zwracające uwagę zwłaszcza na to, które stanowi przykład uzgodnienia tej orientacji z koncepcją marksistowską (reprezentowany między innymi w obrębie analiz europocentryzmu i historii kolonializmu przeprowadzonych przez Jamesa Blauta) oferuje: M. Turowski 2009a (patrz szczególnie s. 158-162).

⁴⁰ Idea „płynnego rasizmu” stanowi nawiązanie z jednej strony do koncepcji płynnej nowoczesności Zygmunta Bauman (Bauman 2006; Bauman 2007), a z drugiej – do faktu występowania w obrębie dyskursu i postaw rasistowskich (a także w przypadku podmiotów, które je wyrażają) wyraźnych sprzeczności, niekonsekwencji, ambiwalencji itd. (Rattansi, 2007: rozdział 7) (Weaver 2010a: 678-680).

aspekcie zjawisk i problemów rozumianych zwykle jako przejawy islamofobii. Akty, zjawiska i narracje rasistowskie (islamofobiczne) interpretowane są przez Weavera jako wieloznaczne, wewnętrznie sprzeczne, niestabilne dyskursywnie itd., zgodnie z definicją płynnej nowoczesności Baumana odnoszącej się do społeczeństw, w których warunki funkcjonowania (działania) jednostek zmieniają się szybciej niż możliwości adaptacji do nich, pociągających za sobą wytwarzanie odpowiednich nawyków i rutyny (społeczeństwa płynnej nowoczesności to społeczeństwa w istocie pozbawione trwałych wzorców i szablonów działań i zachowań, pozbawione są one również tożsamości) (Bauman 2007: 5-6). Jako przykład tego rodzaju „aktów płynnego rasizmu” podana została publikacja słynnych satyrycznych rysunków z Muhammadem, opublikowanych w duńskim czasopiśmie „Jyllands-Posten” w 2005 roku: wybór tej formy prezentacji problemów społecznych (w tym przypadku związanych z obecnością islamu i muzułmanów w Europie) odzwierciedla zdaniem Weavera niejednoznaczność odnoszenia się do nich przez autora czy medium ich rozpowszechniania (Weaver 2010a: 676-677).

Idea „płynnego rasizmu” (rasologii) jest konsekwencją odrzucenia „esencji rasy” oraz „esencji rasistowskich podmiotów” – w myśl tej koncepcji podmiotowość w postawach rasistowskich jest „wytwarzana” w sposób niestabilny, ulotny, tak że zawiera zarówno elementy rasizmu (rasistowskie znaki kulturowe [odnoszące się do społeczno-dyskursywnego „pozycjonowania” innych]), jak i antyrasizmu (znaki kulturowe będące refleksyjną reakcją na rasizm) (Weaver 2010a: 689). Rasizm może pojawiać się wręcz dopiero jako coś wtórnego, po jakimś czasie, z opóźnieniem, będąc efektem postawy antyrasistowskiej – np. w przypadku wsparcia „sprawy” urasowionego podmiotu, wycofanego w momencie, gdy podmiot ten okazuje się „fundamentalistycznym bigotem” („islamofaszystą”). Z drugiej strony płynny rasizm może przybrać postać skutecznego narzędzia likwidacji rasizmu – przez wskazywanie na napięcia i niekonsekwencje związane z „rasistowskim odczytaniem” czy „instytucjonalizacją” danych znaków (Weaver 2010a: 678).

Koncepcja Gilroya to bez wątpienia ważny głos, którego krytyczny wymiar należy traktować jako ciągle aktualne zadanie i wyzwanie. Sam konstruktywizm, szczególnie zarysowany powyżej koncept „płynnego rasizmu”, również może okazać się wartościowy – szczególnie w przypadku, gdy nie prowadzi z konieczności ani do „postmodernistycznej refleksji” z wywołującym rozkosz (posługując się językiem J. Lacana i Žižka) przedmiotem fantazji w postaci hiperrealności oraz „zabawy z konwencjami”, ani do „proroctw” dotyczących nowej, refleksyjnej, skrajnie indywidualistycznej nowoczesności, przybierających ostatecznie postać bezgranicznej aprobaty neoliberalizmu z jego

antyegalitaryzmem i antyemancypacyjnością⁴¹. Gilroy przytacza tu słowa Erica Voegelina, którego zdaniem „funkcją idei (rasy) nie jest opis rzeczywistości (w związku z tym mało interesująca okazuje się jej epistemologiczna adekwatność czy metodologiczna poprawność – przyp. MT), ale uczestniczenie w jej tworzeniu” (Voegelin 1940: 284). Rasa to zatem zdaniem Gilroya:

„aktywna, dynamiczna idea czy zasada tkwiąca pośród elementów konstytuujących daną rzeczywistość społeczną. Niewiele potrzeba, aby przejść od rozważania sposobów, na które poszczególne »rasy« podlegały procesowi historycznego wymyślenia i społecznego wyobrażania, do zorientowania się, w jakim stopniu nowoczesność pełni rolę katalizatora dla unikalnych »reżimów prawdy« czy świata dyskursów, który nazywam »rasologią«. Mówiąc inaczej, nowożytne nauki o człowieku, szczególnie antropologia, geografia i filozofia podjęły się ogromnego wysiłku uczynienia z »rasy« pojęcia poprawnego w sensie epistemologicznym. Wymagał on między innymi wykształcenia się nowych sposobów rozumienia »mechanizmów ucieleśniania« odmienności, hierarchizacji czy tymczasowości. Dzięki temu wysiłkowi ludzkie ciała mogły zacząć komunikować się na temat prawd o nieodwołanych »innościach« potwierdzanych przez nowe nauki i nowe semiotyki, tak jakby wojna z atlantyckim zniewoleniem ras została już dawno temu zakończona i wygrana” (Gilroy 2000: 57-58).

We fragmencie tym – jak i w całym dziele Gilroya, gdzie rasa, rasizm i rasologia rozumiane są zawsze przez pryzmat władzy i mechanizmów ustalania hierarchii, które można negocjować jedynie do pewnego stopnia – zauważalne są inspiracje bardziej dziełem P. Bourdieu i M. Foucaulta, ale też N. Eliasa niż np. A. Giddensa, U. Becka czy autorów słynnej pracy *Imperium* (M. Hardt, A. Negri).

Powrót esencjalizmu?

Przekroczenie konsekwencji dekonstrukcji pojęcia rasy i podjęcie prób ponownego zadania pytania o możliwość posługiwania się nim mają jednak miejsce również w przypadku innych niż powyżej scharakteryzowane dyskursów oraz dziedzin akademickich – między innymi tych, które wcześniej rzekomo definitywnie rozprawiły się z tą kategorią. Od

---

⁴¹ Na temat dobrze rozpoznanego związku między postmodernizmem a neoliberalizmem patrz przede wszystkim: Jameson 2011; Harvey 1989; Harvey 2008; Callinicos 1990; Eagleton 1996, Post 1996. Przegląd problemów dotyczących relacji między nowoczesnością, refleksyjnością, emancypacją, indywidualizmem, neoliberalizmem i kapitalizmem oferują między innymi: Therborn 2008; Tormey, Townshend 2010; a także poszczególne teksty zebrane w: Kalb, van der Land, Staring, van Steenberg, Wilterdink 2000; patrz także: El-Ojeili 2010; Antonio 2000.

kilkunastu lat możemy obserwować usiłowania mające na celu obronę empirycznych badań nad rasą, grupami etnicznymi czy innego rodzaju zasadami klasyfikowania i „grupowania” jednostek ludzkich (ze względu na łączące je cechy genetyczne). Można w tym miejscu odwołać się – siłą rzeczy jedynie skrótowo – na przykład do studiów dotyczących relacji między inteligencją a rasą (dyskusja, która towarzyszyła wydaniu głośnej książki *The Bell Curve* R. Herrnsteina i Ch. Murraya (Herrnstein, Murray 1994⁴²) czy zaskakujące – wydawałoby się, biorąc pod uwagę ustalenia naukowców zreferowane na początku niniejszego tekstu – doniesienia na temat „genu aszkenazyjskiego” [Cochran, Hardy, Harpending 2006⁴³] itd.), genetycznymi czynnikami związanymi z podatnością na określone choroby czy reagowaniem na dane leki i terapie (Bamshad, Olson 2004; [Nature Genetics Editorial] 2000; [Nature Genetics Editorial] 2001; Smart, Tutton, Martin, Ellison, Ashcroft 2008), refleksje odnoszące się do moralnych aspektów inżynierii genetycznej (powrót eugeniki)⁴⁴, aż po „neoklasyczne” badania, których przedmiotem jest np. korelacja między objętością i kształtem czaszki a inteligencją czy klimatycznymi uwarunkowaniami inteligencji⁴⁵. Oczywiście, w żadnym z powyższych przykładów nie pojawiają się sformułowania znane z niechlubnej historii rasizmu, eugeniki, higieny rasowej itd. czy nawet te pozbawione wyraźnie „hierarchizującego”, redukcjonistycznego i segregacyjnego charakteru, pojawiające się na przykład w studiach Maxa Webera na temat porównawczej historiografii rozwoju społeczeństw⁴⁶. Mimo tego trudno obecnie podzielać optymizm A. Gutmann oraz innych autorów, którzy stanowczo twierdzili, że „rasy ludzkie nie istnieją”⁴⁷.

---

⁴² Pomimo licznych głosów krytycznych wobec koncepcji o związku ilorazu inteligencji z „kolorem skóry” w przypadku społeczeństwa amerykańskiego, dyskusję na ten temat trudno uznać za definitywnie zakończoną – patrz np.: Sartori 2006; patrz także: Dickens, Flynn 2006 oraz odpowiedź między innymi na ten artykuł ze strony Murraya (Murray 2006).

⁴³ Gregory Cochran to niezależny biolog ewolucyjny, który między innymi w 1992 roku przedstawił szokującą tezę, że homoseksualizm jest chorobą zakaźną.

⁴⁴ Przegląd najnowszej literatury na ten temat oferuje np. Marius Turda (Turda 2008; Turda 2010).

⁴⁵ Oto tytuły przykładowych publikacji z czasopisma *Intelligence* (oficjalny periodyk Międzynarodowego Stowarzyszenia Badań nad Inteligencją, wydawany przez Elsevier), które można uznać za reprezentatywne dla tego trendu: *Race and Sex Differences in Head Size and IQ* (Jensen, Johnson 1994); „Temperature, Skin Color, Per Capita Income, and IQ: An International Oerspective” (Templer, Arikawa 2006); „The Evolution of Human Intelligence and the Coefficient of Additive Genetic Variance in Human Brain Size” (Miller, Penke 2007); „The Geography of IQ” (Gelade 2008).

⁴⁶ Jak pisał Weber w „Uwagach wstępnych” do *Etyki protestanckiej i ducha kapitalizmu*: „Kiedy raz po raz stwierdzamy, że na Zachodzie – także na (pozornie) niezależnie od siebie rozwijających się obszarach sposobu życia – i tylko tam, rozwijają się określone *rodzaje* racjonalizacji, to naturalnie bliscy jesteśmy przypuszczenia, że podstawą, która o tym decyduje, są cechy dziedziczne. Autor wyznaje, że osobiście i subiektywnie skłonny jest wysoko oceniać znaczenie biologicznej dziedziczności. Nie widzę jednak jeszcze mimo poważnych osiągnięć badań antropologicznych, żadnego sposobu na dokładne zrozumienie lub choćby hipotetyczną interpretację udziału dziedziczenia w badanym tu rozwoju, zarówno gdy chodzi o zakres tego udziału, jak też o jego rodzaj i lokalizację miejsc jego występowania. Właśnie jednym z zadań pracy socjologicznej i historycznej musi być przede wszystkim odkrycie możliwie wszystkich wpływów i łańcuchów przyczynowych, które dałoby się zadowalająco wyjaśnić jako określone reakcje na losy i środowisko. Dopiero wtedy – a ponadto wówczas,

Dylematy związane z oceną tego typu badań i inicjatyw przedstawił chyba w najbardziej reprezentatywny sposób Peter Singer w swoim tekście *Czy powinniśmy rozmawiać na temat rasy i inteligencji?* z 2007 roku (Singer 2007). Singer przytacza między innymi krytyki sformułowane pod adresem Larry Summersa, byłego rektora Harvardu, który w jednym ze swoich wystąpień w 2005 roku zasugerował, że istnieją genetyczne przyczyny trudności jego uczelni ze znalezieniem profesorek matematyki czy fizyki (Bombardieri 2005), oraz Jamesa Watsona, który w jednym z wywiadów wspomniał, że przyszłość Afryki wygląda tak ponuro dlatego, że zajmując się problemem tego kontynentu przykładamy do jej mieszkańców te same kryteria na temat racjonalności, które obowiązują w społeczeństwach Zachodu – podczas gdy badania wyraźnie wskazują, że w przypadku tego rodzaju analiz należy stosować odmienne miary (Hunt-Grubbe 2007; [Nature Editorial] 2007a; [Nature Editorial] 2007b). Watson stwierdził też, że sam osobiście był swego czasu przekonany, iż wszyscy ludzie są równi, jednak jego zdaniem ci, którzy mają okazję współpracować z osobami czarnego koloru skóry wiedzą, że jest inaczej. Za te wypowiedzi spotkał się wręcz z „towarzyskim linczem” – odwołano jego wykłady w nowojorskim Muzeum Nauki, który miał być hołdem dla jego kariery (przy okazji prezentacji właśnie wydanej autobiograficznej książki) oraz w Rockefeller University, pod naciskiem rady nadzorczej zrezygnował z członkostwa w prestiżowym Cold Spring Harbor Laboratory. Singer zadaje pytanie, co podyktowało wszystkie te reakcje. Czy badania dotyczące związków między rasą a nauką są zbyt drażliwym problemem, czy istnieje tu zbyt duże ryzyko nadużyć, żeby aprobować je? Mimo oczywistych trudności (piętno uprzedzeń rasistowskich na osoby pochodzące np. z Afryki, mimo nieprecyzyjności kategorii rasa, metodologiczna wadliwość testów na inteligencję zaprojektowanych rzekomo głównie dla mieszkańców Zachodu) Singer pisze, że „rezygnacja z tego rodzaju badań oznacza odrzucenie otwartych i rzetelnych projektów nastawionych na analizowanie przyczyn nierówności dochodowych, zdrowotnych czy w wykształceniu między przedstawicielami różnych ras czy grup etnicznych. Szczególnie przy

---

gdy porównawcza neurologia i psychologia ras wyjdą poza swe dzisiejsze, w szczególności wielce obiecujące, początki – można będzie przypuszczalnie oczekiwać, że przedstawią one zadowalające rezultaty swych badań także nad owym problemem. Na razie wydaje mi się, że warunek ten nie jest spełniony, a odwołanie się do „dziedziczności” oznaczałoby przedwczesną rezygnację z dostępnej dziś całości poznania i przetrwanie rozwiązania problemu na nie znane (jak dotychczas) czynniki (Weber 1983; 87). Przejawy rasizmu w koncepcji Webera poddał analizie między innymi James Blaut w swojej słynnej pracy poświęconej „ośmiu europocentrycznym historykom” (Blaut 2000: 19-30); patrz także: Zimmerman 2006; Boatcă 2013.

⁴⁷ Anthony Edwards wykazał, że Lewontin (Lewontin 1972; Lewontin 1974), mierząc poziom różnic między przedstawicielami odmiennych grup ludzkich, popełnił błąd. Zamiast badać strukturę całościowej korelacji poszczególnych zmiennych dla różnych populacji, skupił się na zestawieniu tych zmiennych oddzielnie (Edwards 2003). Podsumowując, można stwierdzić, że o ile rzeczywiście nie istnieje „gen rasy”, to „geny (a właściwie grupy alleli) rasy” – zdecydowanie tak.

próbie zmierzenia się z tego typu wyzwaniem trudno jest bronić preferowania ignorancji ponad wiedzę”. Dodał jednocześnie, że anulując wykład Watsona, Museum of Science jednocześnie zapowiedziało serię wykładów poświęconych „naukom o genetyce i rasie”. Dyskurs oraz praktyczne inicjatywy antyrasistowskie i antyrasologiczne nie mogą lekceważyć tego rodzaju wyzwań – poszukując argumentów przeciwko rasizmowi, ich przedstawiciele muszą zdawać sobie sprawę, że coraz trudniej jest zakwestionować fakt występowania różnic, odmienności cech – w tym takich, które wpływają być może na talenty, poziom inteligencji czy perspektywy powodzenia w życiu – między społecznościami, grupami ludzkimi (a nie tylko jednostkami).

Podsumowanie

Rasizm okazuje się istotnym, ważnym, ciągle dochodzącym do głosu aspektem życia społecznego i kulturowego (a także politycznego, ekonomicznego itd.). Celem mojego tekstu nie było dokonanie systematycznej analizy tego problemu. Pomiąłem tu również jeden z najważniejszych aspektów, z uwagi na które kwestia rasy i rasizmu (w ramach analiz procesów „urasowienia” [*racialization*]) staje się dzisiaj przedmiotem wzmożonych starań badawczych – zagadnienie islamofobii i rasizmu antymuzułmańskiego. Na czym polega istotność islamofobii? Czy jest ona przejawem „uniwersalnego rasizmu” czy też ma ona swoją specyfikę, która doszła do głosu w określonym kontekście i momencie historycznym? Może dysproporcja na niekorzyść muzułmanów w podleganiu egzekucji prawa antyterrorystycznego jest usprawiedliwiona? W jaki sposób ważyć interesy i roszczenia rasizmu np. Brytyjskiej Partii Narodowej czy organizacji tworzących sieć tzw. „ligi obrony” w poszczególnych krajach europejskich przeciwko interesom i roszczeniom muzułmanów, którzy podlegają anty-zachodniej, anty-modernizacyjnej, anty-integracjonistycznej indoktrynacji ze strony „fanatycznych imamów”? Która z tych „dwóch stron konfliktu” stanowi większe zagrożenie dla demokracji? Czy rozwiązaniem tego impasu jest liberalna, świecka neutralność? Nie tylko odpowiedź na powyższe pytania, ale nawet sposoby poprawnego ich zadania – sformułowania problemu, którego dotyczą – wymagają odrębnych studiów, których rezultaty ukazują się w postaci licznych tomów i numerów specjalnych czasopism. Pragnąłem tutaj jedynie podkreślić konieczność relegitymizacji antyrasizmu – walki z rasizmem, uznawanym dziś często (szczególnie w przestrzeni publicznej kształtowanej przez masowe, popularne dyskursy) za mało istotny, niewiele znaczący komponent natury ludzkiej, skutecznie opanowany i stłumiony, przynajmniej w

społeczeństwach, które doświadczyły procesu modernizacji. O doniosłości tego zagadnienia świadczą trudności, z jakimi muszą borykać się ci, którzy próbują podważać kolejne definicje rasy czy (coraz rzadziej formułowane przez naukowców z poczuciem zażenowania czy psychicznego dyskomfortu, które były konsekwencją okropieństw 20. wieku [nie tylko jego pierwszej połowy]) argumentacje pokazujące, że rezygnowanie z posługiwania się tym pojęciem stanowi niczym nieusprawiedliwione lekceważenie rzeczywistości, które może mieć zatrważające konsekwencje. „Wyścig ras” trwa w najlepsze dalej...

Bibliografia

- Allen R. L. (1970). *Black Awakening in Capitalist America: An Analytic History*. New York: Doubleday.
- Amin S. (1973). *Le Développement inégal: Essai sur les formations sociales du capitalisme périphérique*. Paris: Editions de Minuit.
- Amin S. (1978). *Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism*. New York: Monthly Review Press.
- Antonio Robert J. (2000). *After Postmodernism: Reactionary Tribalism*. „American Journal of Sociology” 106 (1), 40-87.
- Appiah K. A., Gutmann A. (1996). *Color Conscious: The Political Morality of Race*. Princeton: Princeton University Press.
- Armbruster-Sandoval R., Bank Muñoz C., Reese E. (2008). *Race, Class, and Revolution: Reflections on Edna Bonacich's Career and the Struggle for Bonacich Social Justice*. „Critical Sociology” 34 (3), 323-337.
- Balibar É., Wallerstein I. (1988). *Race, nation, classe: les identités ambiguës*. Paris: La Découverte.
- Balibar É., Wallerstein I. (1991). *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*, London: Verso, 1991.
- Bamshad M. J., Olson, S. E. (2004). *Czy istnieją rasy ludzkie?* „Świat Nauki” 149 (1), 32-39.
- Baran P., Sweezy P. (1966). *Monopoly Capital: An Essay on the American Economic and Social Order*. New York: Monthly Review Press.
- Baran P., Sweezy P. (1968). *Kapitał monopolistyczny. Szkice o amerykańskim systemie gospodarczym i społecznym*. Warszawa: PWE.
- Bauman Z. (1993). *Life In Fragments: Essays in Postmodern Morality*, Oxford: Blackwell.

- Bauman Z. (2006). *Płynna nowoczesność*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Bauman Z. (2007). *Płynne życie*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Benedict B. (1968). *Family Firms and Economic Development*. „Southwestern Journal of Anthropology” 24 (1), 1-19.
- Bettelheim Ch. (1970). *Economic Inequalities Between Nations and International Solidarity*. „Monthly Review” 22 (2), 19-24.
- Blalock, Hubert M. Jr. (1967). *Toward a Theory of Minority Group Relations*. New York: John Wiley and Sons.
- Blauner R. (1972). *Racial Oppression in America*. New York: Harper and Row.
- Blauner R. (2001). *Still the Big News: Racial Oppression in America*. Philadelphia: Temple University Press.
- Blaut J. M. (2000). *Eight Eurocentric Historians*. New York: Guilford Press.
- Boatcă M. (2013). “*From the Standpoint of Germanism*”: *A Postcolonial Critique of Weber's Theory of Race and Ethnicity* [w:] Go J., *Postcolonial Sociology* („Political Power and Social Theory”, Volume 24), Bingley: Emerald Group Publishing 2013, 55-80.
- Bombardieri M. (2005). *Summers' Remarks On Women Draw Fire*. „Boston Globe” January 17, www.boston.com/news/education/higher/articles/2005/01/17/summers_remarks_on_women_draw_fire/ [07.12.2014]).
- Bonacich E. (1972). *A Theory of Ethnic Antagonism: The Split Labor Market*. „American Sociological Review” 37 (5), 547-559.
- Bonacich E. (1973). *A Theory of Middleman Minorities*. „American Sociological Review”, 38 (5), 583-594.
- Bonacich E. (1976). *Advanced Capitalism and Black/White Relations in the United States: A Split Labor Market Interpretation*. „American Sociological Review” 41 (1), 34-51.
- Bonacich E. (1979). *The Past, Present and Future of Split Labor Market Theory* [w:] Marrett C. B., Leggon Ch. (red.). *Research in Race and Ethnic Relations*, Vol. 1. Greenwich: JAI Press, 17-64.
- Bonacich E. (1980). *Class Approaches to Ethnicity and Race*. „Insurgent Sociologist” (obecnie „Critical Sociology”) 10 (2), 9-24.
- Burawoy M. (1976). *The Functions of and Reproduction of Migrant Labor: Comparative Material from Southern Africa and the United States*. „American Journal of Sociology” 81 (5), 1050-1087.

- Burawoy M. (1981). *The Capitalist State in South Africa: Marxist and Sociological Perspectives on Race and Class* [w:] Zeitlin M. (red.). *Political Power and Social Theory*, t. 2. Greenwich: JAI, 279-335.
- Callinicos A. (1990). *Against Postmodernism: A Marxist Critique*. Cambridge: Polity 1990.
- Castells M. (1975). *Immigrant Workers and Class Struggles in Advanced Capitalism: The Western European Experience*. „Politics and Society” 5 (1), 33-66.
- Cavalli-Sforza L. L., Menozzi P., Piazza A. (1994). *The History and Geography of Human Genes*. Princeton: Princeton University Press. 1994.
- Cochran G., Hardy J., Harpending H. (2006). *Natural History of Ashkenazi Intelligence*. „Journal of Biosocial Science” 38 (5), 659-693.
- Cox O. (1948). *Caste, Class, and Race*. New York: Monthly Review Press.
- Diamond J. (1994). *Race without Color*. “Discover” 15 (11), 83-89.
- Dickens W. T., Flynn J. R. (2006). *Black Americans Reduce the Racial IQ Gap: Evidence From Standardization Sample*. „Psychological Science” 17 (10), 913-920.
- Eagleton T. (1996). *The Illusions of Postmodernism*. Oxford: Blackwell.
- Edwards A.W.F. (2003). *Human Genetic Diversity: Lewontin's Fallacy*. „BioEssays” 25 (8), 798-801.
- El-Ojeili Chamsy (2010). *Post-Marxist Trajectories: Diagnosis, Criticism, Utopia*. „Sociological Inquiry” 80 (2), 261-282.
- Frank A. G. (1967). *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil*. New York: Monthly Review Press
- Frank A. G. (1969). *Latin America: Underdevelopment or Revolution*. New York: Monthly Review Press.
- Gelade G. A. (2008). *The Geography of IQ*. „Intelligence” 36 (6),
- Geschwender J. A. (1978). *Racial Stratification in America*. Dubuque: W.C. Brown Co.
- Gilroy P. (1987). *There Ain't No Black In the Union Jack: The Cultural Politics of Race and Nation*. London: Hutchinson.
- Gilroy P. (1993). *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness*. London: Verso.
- Gilroy P. (1998). *Race Ends Here*. „Ethnic and Racial Studies” 21 (5), 838-847.
- Gilroy P. (2000). *Against Race: Imagining Political Culture Beyond the Color Line*. Cambridge, MA.: The Belknap Press.
- Gutmann A. (1996). *Responding to Racial Injustice* [w:] Peterson G. B. (red.). *The Tanner Lectures on Human Values*. Salt Lake City: University of Utah Press, 297-346.

- Hamilton G. (1978). *Pariah Capitalism: A Paradox of Power and Dependence*. „Ethnic Groups: An International Periodical of Ethnic Studies” 2 (1), 1-15.
- Harvey D. (1989). *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell.
- Harvey D. (2008). *Neoliberalizm. Historia katastrofy*. Warszawa: Instytut Wydawniczy KiP.
- Herrnstein R. J., Murray C. (1994). *The Bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life*. New York: Free Press
- Hobsbawm E. (1977). *Some Reflections on ‘The Break-Up of Britain*. „New Left Review” (I) 105, 3-23.
- Hobsbawm E. (1990). *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobsbawm E. (2010). *Narody i nacjonalizm po 1780 roku. Program, mit, rzeczywistość*. Warszawa: Difin.
- Hunt-Grubbe Ch. (2007). *The Elementary DNA of Dr Watson*. „The Sunday Times” October 14.
- Jameson F. (2011). *Postmodernizm, czyli logika kulturowa późnego kapitalizmu*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Jensen A. R., Johnson F. W. (1994). *Race and Sex Differences in Head Size and IQ*. „Intelligence” 18 (3).
- Kalb D., van der Land M., Staring R., van Steenbergen B., Wilterdink N. (2000) (red.). *The Ends of Globalization: Bringing Society Back In*. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Leggett J. C. (1968). *Class, Race, and Labor: Working-Class Consciousness in Detroit*. New York: Oxford University Press.
- Lenin V. I. (1939). *National Liberation, Socialism, and Imperialism*. New York: International Publishers.
- Leon A. (1946). *La conception matérialiste de la question juive*. Paris: Pionniers.
- Leon A. (1950). *The Jewish Question: A Marxist Interpretation*. Mexico City: Ediciones Pioneras.
- Lewontin R. C. (1972). *The apportionment of human diversity* [w:] Dobzhansky T., Hecht M.K., Steere W. C. (red.), *Evolutionary Biology*, t. 6, New York: Appleton-Century-Crofts, 381-398.
- Lewontin R. C. (1974). *The Genetic Basis of Evolutionary Change*. New York: Columbia University Press.

- Miles R. (1984). *Marxism Versus the Sociology of 'Race Relations'*. „Ethnic and Racial Studies” 7 (2), 217-237.
- Miller G. F., Penke L. (2007). *The Evolution of Human Intelligence and the Coefficient of Additive Genetic Variance in Human Brain Size*. „Intelligence” 35 (2),
- Murray Ch. (2006). *Changes Over Time in the Black – White Difference on Mental Tests: Evidence from the Children of the 1979 Cohort of the National Longitudinal Survey of Youth*. „Intelligence” 34 (6), 527-540.
- [Nature Editorial] (2007a). *Watson's Folly*. „Nature” 449 (7165), 948.
- [Nature Editorial] (2007b). *Watson Suspended Over Comments on Race*. „Nature” 449 (7165), 960.
- [Nature Genetics Editorial] (2000). *Census, Race and Science*. „Nature Genetics” 24 (2), 97-98.
- [Nature Genetics Editorial] (2001). *Genes, Drugs and Race*. „Nature Genetics” 29 (3), 239-240.
- Oppenheimer M. (1974). *The Sub-Proletariat: Dark Skins and Dirty Work*. „Insurgent Sociologist” (obecnie „Critical Sociology”) 4 (2), 6-20.
- Petras E. M. (1980). *Toward a Theory of International Migration: The New Division of Labor* [w:] Bryce-Laporte R. S. (red.). *Sourcebook on the New Immigration*, New Brunswick: Transaction Books, 439-452.
- Portes A. (1978). *Migration and Underdevelopment. Regaining Marxism Politics and Society*”. 8 (1), 1-48.
- Post K. (1996). *Regaining Marxism*. Basingstoke: Macmillan.
- Rattansi A. (2007). *Racism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Rinder I. D. (1958-1959). *Strangers in the Land: Social Relations in the Status Gap*. „Social Problems” 6 (3), 253-260.
- Sartori R. (2006). *The Bell Curve in Psychological Research and Practice: Myth or Reality?*. „Quality and Quantity”, 40 (3), 407-418.
- Shreeve J. (1994). *Terms of Estrangement*. „Discover” 15 (11), 57-63.
- Singer P. (2007). *Should We Talk About Race and Intelligence*. „Project Syndicate”, www.project-syndicate.org/commentary/singer30/English [07.12.2014]).
- Smart A., Tutton R., Martin P., Ellison George T.H., Ashcroft R. (2008). *The Standardization of Race and Ethnicity in Biomedical Science Editorials and UK Biobanks*. „Social Studies of Science” 38 (3), 407-423.

- Solomos J. (1986). *Varieties of Marxist Conceptions of 'Race', Class and the State: A Critical Analysis* [w:] J. Rex J., Mason D. (red.). *Theories of Race and Ethnic Relations*. Cambridge: Cambridge University Press, 84-109.
- Solomos J., Schuster L. (2002). *Racism, Politics, and Mobilization* [w:] Goldberg D. Th., Solomos J. (red.). *A Companion to Racial and Ethnic Studies*. Oxford: Blackwell Publishers, 303-318.
- Templer D. I., Arikawa H. (2006). *Temperature, Skin Color, Per Capita Income, and IQ: An International Perspective*. „Intelligence” 34 (2).
- Therborn G. (2008). *From Marxism to Post-Marxism*. London: Verso
- Tormey S., Townshend J. (2010). *Od teorii krytycznej do postmarksizmu*. Warszawa: PWN
- Turda M. (2008). *New Perspectives on Race and Eugenics*. „Historical Journal” 51 (4), 1115-1124.
- Turda M. (2010). *Modernism and Eugenics*. Basingstroke: Palgrave Macmillan.
- Turowski M. (2009a). *Delegitymizacja. Islamofobia, nowy rasizm, a dylematy antyrasologii – Postłowie* [w:] Geisser V. *Nowa islamofobia*. Warszawa: Instytut Wydawniczy KiP, 135-182.
- Turowski M. (2009b). *Zwischen Analyse und Aktivismus: Antirassismus, Anti-Rassendiskurs und das moderne Weltsystem*. „Zeitschrift für Weltgeschichte” 10 (2), 79-98.
- Voegelin E. (1940). *The Growth of the Race Idea*. “The Review of Politics” 2 (3), 283-319.
- Weaver S. (2010a). *Liquid Racism and the Danish Prophet Muhammad Cartoons*. „Current Sociology” 58 (5), 675-692.
- Weaver S. (2010b). *The 'Other' Laughs Back: Humour and Resistance in Anti-Racist Comedy*. „Sociology” 44 (1), 31-48.
- Weaver S. (2011). *The Rhetoric of Racist Humour: US, UK and Global Race Joking*. London: Ashgate Publishing.
- Weber M. (1983). *Osobliwości kultury zachodniej* [w:] tenże. *Szkice z socjologii religii*. Warszawa: KiW.
- Wills Ch. (1994). *The Skin We're In*. „Discover” 15 (11), 77-81.
- Wilson W. J. (1978). *The Declining Significance of Race: Blacks and Changing American Institutions*. Chicago: Chicago University Press.
- Zenner W. P. (1991). *Minorities in the Middle: A Cross-Cultural Analysis*. Albany: State University of New York Press.
- Zimmerman A. (2006). *Decolonizing Weber*. „Postcolonial Studies” 9 (1), 53-79.